

Η σύνδεση της γλωσσικής διδασκαλίας με τα κείμενα της χριστιανικής γραμματείας. Μια διαχρονική προσέγγιση.

Άννα Κόλτσιου-Νικήτα

Καθηγήτρια Τμήματος Θεολογίας Α.Π.Θ., akolts@theo.auth.gr

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Σκοπός του άρθρου είναι να αναδείξει και να προτείνει τους τρόπους αξιοποίησης της γλωσσικής διδασκαλίας στο μάθημα των Θρησκευτικών, μέσα από τα κείμενα της χριστιανικής γραμματείας. Η πρόταση αφορμάται από τη διαπίστωση της διαχρονικής χρήσης των λειτουργικών κειμένων της ορθόδοξου εκκλησίας ως διδακτικό υλικό για τη διδασκαλία της αρχαίας ελληνικής γλώσσας από την εποχή του βυζαντίου και κατά τη διάρκεια της τουρκοκρατίας. Στο πλαίσιο της διαθεματικότητας, με τη συνδυαστική αξιοποίηση της κειμενοκεντρικής και επικοινωνιακής γλωσσικής προσέγγισης των κειμένων, με τη βοήθεια πολυτροπικών διασυνδέσεων και εφαρμόζοντας στρατηγικές κατασκευής εννοιών, εκτιμάται ότι μπορούμε να μετατρέψουμε τη γλωσσική διδασκαλία σε «όχημα» για τη διδασκαλία των θρησκευτικών εννοιών και να ενισχύσουμε τη θρησκευτική αγωγή σε ένα πλουραλιστικό και διαθρησκευτικό περιβάλλον. Με τον τρόπο αυτό τα κείμενα της χριστιανικής γραμματείας θα αποτελέσουν σημαντική πηγή αφόρμησης και άντλησης υλικού για τον εκπαιδευτικό.

Λέξεις-κλειδιά: γλωσσική διδασκαλία, χριστιανική γραμματεία, διδακτική θεολογικών εννοιών

A. Εισαγωγικά

Η σύνδεση της ελληνικής γλώσσας με τα κείμενα της χριστιανικής γραμματείας είναι διαχρονική και αμφίδρομη. Η ελληνική γλώσσα προσέφερε στο χριστιανισμό το ιδανικό γλωσσικό εργαλείο, την απλή Ελληνιστική Κοινή, για τη μετάδοση και την καταγραφή του χριστιανικού μηνύματος στην οικουμένη (Κόλτσιου-Νικήτα, 2009· Μπαμπινιώτης, 2010· Τριανταφυλλίδης, 2006). Στη συνέχεια, χάρη στα γλωσσικά δάνεια από την ελληνική γλώσσα της φιλοσοφίας, προσέφερε την ορολογία που απαιτούσε η ακρίβεια της διατύπωσης του δόγματος και, παράλληλα, χάρισε τον γλωσσικό και εκφραστικό πλούτο στα μοναδικά κείμενα της λατρείας (Κόλτσιου-Νικήτα, 2013). Από την άλλη, τα κείμενα της χριστιανικής γραμματείας εμπλούτισαν τον γλωσσικό θησαυρό της ελληνικής γλώσσας με τη γλωσσοπλαστική ικανότητα των πατέρων της εκκλησίας (Δετοράκης 1972, 2006· Fabricius, 1967). Παράλληλα, ιδιαίτερα τα κείμενα της λατρείας διατήρησαν με έναν μοναδικό τρόπο ζωντανό τον θησαυρό αυτό, αφού πρόκειται για κείμενα που δεν παρέμειναν απλώς στις βιβλιοθήκες αλλά ακούγονται για αιώνες τώρα στις εκκλησίες και τα σιγοψιθυρίζουν οι πιστοί, έστω και αν δεν τα κατανοούν πλήρως (Μητσάκης, 1986· Ξύδης, 1978). Επιπλέον, ενδιαφέρουσα είναι η σχέση της διδασκαλίας της ελληνικής γλώσσας με τη σύγχρονη διδακτική πράξη στο μάθημα των Θρησκευτικών, μια σχέση επίσης αμφίδρομη και δυναμική.

B. Η γλωσσική διδασκαλία ως όχημα για τη θρησκευτική αγωγή και τη διδασκαλία του μαθήματος των Θρησκευτικών

Τα πρόσφατα δεδομένα στην εκπαίδευση, σε συνάρτηση με τις πολιτισμικές αλλαγές και τις οικονομικοκοινωνικές ανάγκες, διαμορφώνουν επί νέας βάσεως τις σύγχρονες θεωρίες μάθησης και την ακόλουθη φιλοσοφία των Αναλυτικών Προγραμμάτων Σπουδών (ΑΠΣ). Όσον αφορά το διδακτικό υλικό και τις στρατηγικές μάθησης, ο ρόλος του εκπαιδευτικού στη διαμόρφωση του Προγράμματος Σπουδών είναι πρωταγωνιστικός και ουσιαστικός: ο εκπαιδευτικός καλείται να διερευνά, να σχεδιάζει και να επιχειρεί νέες στρατηγικές μάθησης και μετά από διαρκή ανατροφοδότηση και αξιολόγηση να αναδιαμορφώνει τον αρχικό σχεδιασμό της διδασκαλίας και της μάθησης, με σκοπό την εμπέδωση. Στο πλαίσιο αυτό η γλώσσα, ως σύμβολο και ως μέσο για την ερμηνεία και τη μετάδοση του μηνύματος, προσφέρει ένα σημαντικό μεθοδολογικό εργαλείο στα χέρια των εκπαιδευτικών. Όσον αφορά το περιεχόμενο της διδασκαλίας, τα αυθεντικά κείμενα φαίνεται να κερδίζουν όλο και περισσότερο χώρο ως βασική πηγή αφόρμησης και άντλησης διδακτικού υλικού, με τη χριστιανική γραμματεία να μπορεί να αποτελέσει μια ακένωτη δεξαμενή, ένα ορυχείο αδαπάνητο, όπως περιγράφει τα κείμενα του αποστόλου Παύλου ο ιερός Χρυσόστομος.

B.1. Διδασκαλία των εννοιών

Σημειώουσα θέση στη σύγχρονη διδακτική καταλαμβάνει η εννοιοκεντρική μέθοδος (Ματσαγγούρας 2003), με τις «βασικές έννοιες» να αποτελούν την πρώτη ύλη για τη διδασκαλία (Περσελής, 1990). Ειδικά στην περίπτωση της

διδασκαλίας στο μάθημα των Θρησκευτικών ως βασικές χαρακτηρίζονται οι έννοιες οι οποίες είναι απαραίτητες στην επικοινωνία του ανθρώπου με τον εαυτό του, με τους άλλους και με τον Θεό.

Η εκμάθηση της έννοιας μπορεί να γίνει με στρατηγικές κατασκευής εννοιών, όπως η σύγκριση των θετικών προτύπων, η αντιπαράθεσή τους με αρνητικά πρότυπα και η χρήση παραδειγμάτων. Με τον τρόπο αυτό δίνεται η δυνατότητα να περάσουμε στην επίγνωση εναλλακτικών οπτικών και στην ανεκτικότητα απέναντι πρώτα στο διαφορετικό και μετά στο διαφορετικό. Επιπλέον, δεδομένου ότι οι έννοιες αποτελούν δομικά στοιχεία της σκέψης, πιο πρόσφορη για τη διδασκαλία τους θεωρείται η μέθοδος που είναι γνωστή ως «διδασκαλία με βάση το περιεχόμενο» («content-based instruction»). Βασικός άξονας αυτού του διδακτικού μοντέλου είναι η αρχή ότι το μάθημα διδάσκεται με τη βοήθεια των άλλων γνωστικών αντικειμένων, τα οποία χρησιμεύουν ως «όχημα» για τη γλωσσική διδασκαλία (Met, 1991). Για παράδειγμα, η γλώσσα μπορεί να διδαχθεί διεπιστημονικά και να χρησιμοποιήσει ως όχημα έννοιες από διάφορα μαθήματα (Ματσαγγούρας, 2003). Το γλωσσικό αυτό μοντέλο όμως μπορεί να αναστραφεί, μετατρέποντας το γλωσσικό μάθημα σε «όχημα» για το μάθημα των Θρησκευτικών. Μια τέτοια προσέγγιση μας επιτρέπει να αξιοποιήσουμε διδακτικά τα κείμενα της χριστιανικής γραμματείας και να τα αναδείξουμε.

B.2. Διδασκαλία της γλώσσας

Μια καθιερωμένη στρατηγική γλωσσικής διδασκαλίας είναι η σύνδεση των κειμένων της χριστιανικής γραμματείας με τη γλωσσική διδασκαλία της αρχαίας ελληνικής γλώσσας. Πώς, όμως, διδάσκουμε τα κείμενα και τη γλώσσα των κειμένων; Ποιος είναι ο δρόμος που οφείλει να χαράξει ο εκπαιδευτικός, προκειμένου να οδηγήσει τους μαθητές στην κατανόηση των κειμένων και στην ουσιαστική μάθηση;

Πλούσιο υλικό για τη διδακτική της αρχαίας ελληνικής αντλούμε μεταξύ άλλων από τα μαθηματάρια της παλαιολόγιας περιόδου και της Τουρκοκρατίας, τα οποία αποτελούν τα χειρόγραφα διδακτικά εγχειρίδια και κατέχουν σημαντική θέση στη διδακτική πράξη (Nousia, 2007· Σκαρβέλη-Νικολοπούλου, 1993· Τζώρτζη, 2012). Τα μαθηματάρια παρέχουν πολύτιμες πληροφορίες για την επιλογή του διδακτικού υλικού, τη μεθοδολογία και τους στόχους της διδασκαλίας της Αρχαίας Ελληνικής. Η διδασκαλία της γλώσσας (γραμματική) συνδέεται συχνά με την εκφορά του νοήματος (ρητορική). Ιδιαίτερα επισημαίνουμε τις ασκήσεις παραγωγής λόγου με τις οποίες στη διδακτική σκοπιμότητα εντάσσεται συχνά και μια λογοτεχνική προοπτική.

Τα σύγχρονα δεδομένα από το χώρο της Παιδαγωγικής και της Διδακτικής της Γλώσσας προτείνουν δύο βασικά μοντέλα προσέγγισης:

1. Το πρώτο μοντέλο υιοθετεί την «κειμενοκεντρική» προσέγγιση. Μονάδα είναι όχι η πρόταση αλλά η μορφή και η σημασία της σε σχέση με το κειμενικό πλαίσιο. Στο κέντρο τοποθετείται το αυθεντικό κείμενο και το κειμενικό είδος με όλες τις παραμέτρους του. Ο κειμενοκεντρικός τρόπος διδασκαλίας και αποκάλυψης του νοήματος βοηθά το μαθητή να ανακαλύπτει και να αναγνωρίζει μέσα στα κείμενα τον εαυτό του και ταυτόχρονα να αφήνει χώρο για τον άλλο, για τη διαφορετικότητα. Ο μαθητής καλείται να συνειδητοποιήσει ότι σε κάθε πολιτισμό υπάρχουν πολλά και διαφορετικά είδη κειμένων, με το καθένα να εξυπηρετεί διαφορετικούς κοινωνικούς στόχους και να αλλάζει με τις μεταβολές των στόχων σε κάθε πολιτισμό. Έτσι συμβαίνει και με τις έννοιες: κάθε παράδοση, πολιτισμική ή θρησκευτική, χρησιμοποιεί ορισμένες έννοιες με συγκεκριμένο περιεχόμενο για να εκφράσουν τις εμπειρίες και τον τρόπο που κατανοούν τον Θεό, τον κόσμο και τον άνθρωπο. Οι μαθητές επιδιώκεται να προσεγγίσουν και να αναλύσουν την κάθε έννοια στο δεδομένο κειμενικό της περιβάλλον, να εξετάσουν τη διαχρονική της πορεία και τις πιθανές διαφοροποιήσεις της σε διαφορετικά χρονικά, θρησκευτικά και πολιτισμικά πλαίσια.
2. Το δεύτερο μοντέλο προτείνει μια «επικοινωνιακή» προσέγγιση. Δίνεται έμφαση στους επικοινωνιακούς στόχους, στην ενεργητική χρήση της γλώσσας και στην αξιοποίηση του κειμένου. Με τον τρόπο αυτό μιας καθοδηγούμενης αλλά ανακαλυπτικής μάθησης αυξάνεται η ενεργός συμμετοχή των μαθητών σε κάθε μαθησιακό στάδιο, υποστηρίζεται η παροχή άφθονου διδακτικού υλικού, ενισχύεται το πλήθος των μαθησιακών δραστηριοτήτων και επιτυγχάνεται η οριζόντια καλλιέργεια της γλωσσικής και της κοινωνικής και κριτικής δεξιότητας, της αφηρημένης σκέψης και της μεταγνώσης.

Συνήθως η στόχευση είναι συνδυαστική, με αξιοποίηση και των δύο μοντέλων διδασκαλίας (Ματσαγγούρας, 2004). Πιο συγκεκριμένα, σε πρώτη φάση ο εκπαιδευτικός καλείται να διδάξει στους μαθητές τους τρόπους συγκρότησης και αποτύπωσης της σκέψης, των γνώσεων, των ιδεών και του λόγου, σε διάφορες εποχές, από διαφορετικούς ανθρώπους, σε διαφορετικό πλαίσιο και με διαφορετικούς στόχους. Στη συνέχεια, ο εκπαιδευτικός καλείται να αναδείξει τη γλώσσα ως μια σημαντική πηγή κατασκευής και ανταλλαγής νοημάτων. Με αυτόν τον τρόπο ο μαθητής μπορεί να καταλάβει ότι η γλώσσα είναι κάτι πολύ περισσότερο από άγνωστες λέξεις ή δύσκολους γραμματικούς τύπους.

B.3. Τα κείμενα της χριστιανικής γραμματείας ως διδακτικό υλικό

Το ενδιαφέρον για τη συστηματική εκμάθηση της αρχαίας ελληνικής γλώσσας εμφανίστηκε ιδιαίτερα αυξημένο στο Βυζάντιο, ήδη κατά την περίοδο του πρώτου ουμανισμού (9^{ος} 10^{ος} αιώνας μ.Χ.). Η στροφή της παιδείας στην αρχαία ελληνική γραμματεία οδήγησε σύντομα στη διαπίστωση ότι για την κατανόηση των κειμένων από τους συγχρόνους απαιτείται η διδασκαλία της αρχαίας ελληνικής γλώσσας. Στο πλαίσιο αυτό άρχισε να αναπτύσσεται

η γραμματική και η συντακτική ανάλυση της γλώσσας, ενώ παράλληλα συντάχθηκαν εγκυκλοπαιδικά και αλφαβητικά λεξικά, αλλά και λεξικογραφικά έργα με σπάνιες λέξεις. Παρόμοια δυσκολία αντιμετωπίζουν και όσοι επιχειρούν να προσεγγίσουν τα κείμενα της χριστιανικής γραμματείας που συντάχθηκαν ιδιαίτερα μετά τον 4^ο αιώνα μ.Χ.. Οι πατέρες της Εκκλησίας μετά το διάταγμα των Μεδιολάνων εγκατέλειψαν την απλή ευαγγελική γλώσσα και στράφηκαν στην αρχαία ελληνική, ακολούθησαν δηλαδή το κίνημα του αττικισμού. Τα κείμενα της λατρείας και ειδικότερα τα υμνολογικά δανείστηκαν το λεξιλόγιο και τη σύνταξη της αρχαίας ελληνικής γλώσσας. Η στροφή αυτή συνεπάγεται μια απόσταση συχνά μεγάλη από την ομιλούμενη γλώσσα. Όταν η απόσταση ανάμεσα στην ομιλούμενη γλώσσα και τη γλώσσα των κλασικών κειμένων μεγάλωσε, με αποτέλεσμα η κατανόηση των κειμένων να είναι πολύ δύσκολη, προέκυψε η ανάγκη για διδασκαλία την αρχαίας ελληνικής γλώσσας.

Από τις μελέτες διαπιστώνεται πως για τις ανάγκες της διδασκαλίας της αρχαίας ελληνικής γλώσσας έγινε ευρέως χρήση λειτουργικών και υμνογραφικών κειμένων. Δίπλα στα αποσπάσματα από τον Πλούταρχο και τον Λουκιανό παρατίθενται αποσπάσματα ευαγγελικών περικοπών, λειτουργικών ύμνων, πατερικών έργων (Μαρκόπουλος, 2008). Μια εξήγηση για τη συνάντηση αυτή θα μπορούσε να είναι ο σημαντικός ρόλος της θρησκείας στο Βυζάντιο. Ωστόσο, θεωρούμε ότι εκείνο που καθιστά διδακτικά αξιοποιήσιμα τα κείμενα αυτά είναι πρωτίστως το γεγονός ότι ήταν κείμενα ευρέως γνωστά ως ακούσματα. Το ιδιαίτερο αυτό χαρακτηριστικό καθιστά τη μάθηση ευκολότερη, πιο ευχάριστη και εν τέλει πιο αποτελεσματική (Χρυσοφίδης, 2000).

Β.4. Σχεδογραφία: Ένα παράδειγμα διδακτικής αξιοποίησης υμνογραφικών κειμένων από το Βυζάντιο

Μια ιδιαίτερα αγαπητή και ενδιαφέρουσα μέθοδος διδασκαλίας της γλώσσας στο Βυζάντιο φαίνεται να είναι η σχεδογραφία. Πρόκειται για γλωσσικές ασκήσεις με κυμαινόμενο βαθμό δυσκολίας, σε άμεση συνάρτηση με το επίπεδο των μαθητών στους οποίους απευθύνονται. Οι μαθητές γράφουν επάνω στο σχέδος (φύλλο χαρτί ή πινακίδιο) ένα αρχαιοελληνικό κείμενο το οποίο στη συνέχεια επεξεργάζονται γραμματικά-συντακτικά και λεξιλογικά. Ο δίδασκων δίνει έμφαση κάθε φορά σε ένα γραμματικό φαινόμενο και προοδευτικά η διδασκαλία των φαινομένων μειώνεται και αυξάνεται η έκταση του κειμένου. Στη συνέχεια, κάτω από το κείμενο δίνεται η γραμματική της ημέρας: τεχνολογία, γραμματική αναγνώριση, ετυμολογία, ορθογραφία, ομόηχα, αντίστοιχα κλπ. Οι δάσκαλοι της γλώσσας, επηρεασμένοι από το πνεύμα του εγκυκλοπαιδισμού του 10^{ου} αιώνα, υιοθέτησαν μια μεθοδολογία παρόμοια με εκείνη των λεξικών και των εγκυκλοπαιδειών (ανάλυση, ετυμολογία, ορισμός), η οποία και οδήγησε στη μέθοδο της σχεδογραφίας (Βάσσης, 2002· Χονδρίδου, 2002).

Οι μαρτυρίες της χειρόγραφης παράδοσης είναι πολλές (Βάσσης 2002) (Εικόνα 1). Το υμνογραφικό κείμενο γράφεται με κενά ανάμεσα στους στίχους. Σε πρώτο επίπεδο γίνεται η συντακτική ανάλυση. Οι αριθμοί που σημειώνονται επάνω από τις λέξεις δηλώνουν τη συντακτική σειρά των όρων. Επίσης, υπάρχουν σύντομες ερωτήσεις που βοηθούν τη συντακτική ανάλυση. Σε δεύτερο επίπεδο ακολουθεί η γλωσσική ανάλυση: επάνω από κάθε δύσκολη λέξη σημειώνεται μία ή περισσότερες ερμηνείες. Παράλληλα, οι μαθητές καλούνται σε ασκήσεις γραφής αντιστοιχικού χαρακτήρα: «παραγωγής λόγου»: παραφράσεις, έκφραση, ηθοποιία (Πολέμης, 1995). Έτσι, παρά το γεγονός ότι η μέθοδος της σχεδογραφίας επικρίθηκε συχνά για την επικέντρωση στα γραμματικά φαινόμενα, αναγνωρίζουμε εύκολα στη γλωσσική αυτή διδασκαλία μια σειρά διδακτικών προσεγγίσεων που εφαρμόζονται και σήμερα, στην εποχή της κειμενοκεντρικής ή επικοινωνιακής προσέγγισης της γλώσσας.

θ' τίνι· κ(αι) τῇ ὑπεράνω	η' ποία· κ(αι) τῇ ἡγουμένη	ι' τίνα· κ(αι) τὰς τρο-
πάσης μάχης (και) ἀνίκητψ·	τῷ χριστιανίζοντ(ι) στρατ(ῶ)·	παιουχίας ἄς εἰργάσω·
Τῇ ὑπερμάχῳ	στρατηγῷ	τὰ νικητήρια·
δ' ὡς τί ποιηθεῖσα·	ε' τίνων·	ια' ποταπά·
(και) ὡς ἐλευθερωθεῖσα·	(και) τ(ῶν) χαλεπ(ῶν)·	(και) ὑμνητήρια·
ὡς λυτρωθεῖσα	τῶν δεινῶν,	εὐχαριστήρια·
ς' τί ποιῶ·	ζ' τίνι·	β' τίς·
(και) ἀνομολογῶ·	ἐγώ·	γ' τίνος·
ἀναγράψω	σοι	ἢ πόλις
ιγ' τὸ τί·	ιδ' ποταπῇ·	ιθ' ποταπῶν·
(και) τὴν νίκην	(και) ἀνίκητον·	(και) παντοδαπῶν·
τὸ κράτος	ἀπροσμάχητον,	ἐκ παντοίων
ις' τίνα·	ιζ' ἐκ τίνος·	ιε' τί ποιήσον·
		(και) λύτρωσαι·
με	κινδύνων	ἐλευθέρωσον·
κα' τίνι·	κδ' τί ποιεῖ·	κε' ὡ
	εὐφραίνου	κγ' ποταπῇ·
σοι,	χαῖρε	κ(αι) μὴ νυμφευθεῖσα ἀνδρί·
	νύμφη	ἀνύμφευτε:-

Εικόνα 1: Ένα παράδειγμα σχεδογραφίας από το χειρόγραφο 91 της ιεράς μονής Λειμώνας Λέσβου, φ. 156^ε σε διπλωματική μεταγραφή (Στρατηγόπουλος, 2013, σ. 76).

Γ. Επιλογικά

Η δυναμική αμφίδρομη σχέση της ελληνικής γλώσσας με τα κείμενα της χριστιανικής γραμματείας επιτρέπει να συνειδητοποιήσουμε ότι έχουμε στα χέρια μας ένα διδακτικό υλικό που προσφέρεται, προκειμένου να συνδυάσουμε τη διδασκαλία της γλώσσας με το θρησκευτικό βίωμα, να εμπλουτίσουμε την εκφραστική ικανότητα των μαθητών, άρα και τη σκέψη τους, και να ενισχύσουμε την επικοινωνιακή προσέγγιση σε ένα πλουραλιστικό περιβάλλον. Τα κείμενα μπορούν πάντα να δίνουν προτάσεις και να αποδεικνύουν ότι παραμένουν ζωντανά, αρκεί ο εκπαιδευτικός να έχει γεγυμνασμένα αισθητήρια, να είναι σε θέση να αφουγκράζεται τα μηνύματά τους και, αξιοποιώντας τα με τον κατάλληλο τρόπο, να εμψυά την πνοή της ζωής και της δημιουργίας στους μαθητές του.

Δ. Βιβλιογραφικές Αναφορές

- Anderson, J. (1983). *The Architecture of Cognition*. Cambridge: Harvard University Press.
- Fabricius, C. (1967). Der sprachliche Klassizismus der griechischen Kirchenväter: ein philologisches und geistesgeschichtliches Problem. *JbAC* 10, 187-199.
- Gu, Y. & Johnson, R.K. (1996). Vocabulary Learning Strategies and Language Learning Outcomes. *Language Learning* 46 (4), 643-679.
- Met, M. (1991). Learning language through content: learning content through language. *Foreign Language Annals* 24 (4), 281-295.
- Nousia, F. (2007). *Byzantine Textbooks of the Palaeologan period (13th-15 century)*. London.
- Βάσσης, Ι. (2002). Των νέων φιλολόγων παλαίσματα. Η συλλογή σχέδων του κώδικα Vaticanus Palatinus GR. 92. *Ελληνικά* 52, 37-68.
- Δετοράκης, Θ. (1973). Κλασσικά απηγήσεις εις την βυζαντινήν υμνογραφίαν. *ΕΕΒΣ* 39-40, 148 - 161.
- Δετοράκης, Θ. (2006). Δόγμα και γλώσσα. Η γλώσσα των δογματικών ύμνων του Ιωάννου Δαμασκηνού. *Νέα Σιών* 90, 48- 63.
- Κόλτσιου-Νικήτα, Α. (2009). «Η γλώσσα της χριστιανικής γραμματείας». Στο *Ιστορία της Ορθοδοξίας* 2, 452-540.
- Κόλτσιου-Νικήτα, Α. (2016). *Φιλολόγως ζητούντες. Γλωσσικές όψεις και απόψεις στα κείμενα των Καπαδοκών Πατέρων*. Θεσσαλονίκη: Κυριακίδη.
- Μαρκόπουλος, Α. (2008). Από τη δομή του βυζαντινού σχολείου. Ο δάσκαλος, τα βιβλία και η εκπαιδευτική διαδικασία. *Βιβλιοαμφιάστης* 3, 1-13.
- Ματσαγγούρας, Η. (2003). *Η διαθεματικότητα στη σχολική γνώση. Εννοιοκεντρική αναπλαισίωση και σχέδια εργασίας*. Αθήνα: Γρηγόρης.
- Ματσαγγούρας, Η. (2004). *Κειμενοκεντρική προσέγγιση του γραπτού λόγου, ή αφού σκέπτονται γιατί δεν γράφουν;*. Αθήνα: Γρηγόρης.
- Μητσάκης, Κ. (1986). *Βυζαντινή υμνογραφία. Από την εποχή της Καινής Διαθήκης έως την Εικονομαχία*. Αθήνα: Γρηγόρης.
- Μπαμπινιώτης, Γ. (2010). *Διαλογισμοί για τη γλώσσα και τη γλώσσα μας. Απλά μαθήματα γλώσσας και γλωσσολογίας*. Αθήνα: Καστανιώτης.
- Ξύδης, Θ. (1978). *Βυζαντινή Υμνογραφία*. Αθήνα: Νικόδημος.
- Περσελής, Ε. (1990). Σχολική διδακτική πράξη και θεολογικές έννοιες: επίδραση της νοητικής ετοιμότητας και του τρόπου διδασκαλίας στην κατανόηση ορισμένων θεολογικών εννοιών μεταξύ γυμνασιακού πληθυσμού ηλικίας 14-15 χρόνων, *Θεολογία* 61 (1-2), 200-215.
- Πολέμης, Ι. Δ. (1995). Προβλήματα της βυζαντινής σχεδωγραφίας. *Ελληνικά* 45, 277-302.
- Σκαρβέλη-Νικολοπούλου, Α. (1993). *Τα μαθηματάρια των ελληνικών σχολείων της Τουρκοκρατίας. Διδασόμενα κείμενα, σχολικά προγράμματα, διδακτικές μέθοδοι. Συμβολή στην ιστορία της νεοελληνικής παιδείας*. Αθήνα: Σύλλογος προς Διάδοσιν Ωφελίμων Βιβλίων.
- Στρατηγόπουλος, Δ. (2013). Η παρουσία υμνογραφικών κειμένων στις σχεδωγραφικές συλλογές. Η περίπτωση του κώδικα Lesbiacus Leimonos 91. *BYZANTINA* 33, 75-87.
- Τζώρτζης, Ε. (2012). *Η ελληνική γραμματεία στη βασική παιδεία του γένους κατά την ύστερη τουρκοκρατία (1750-1821): από τη χειρόγραφη παράδοση στο έντυπο (κώδικες - μαθηματάρια της Ι. Μονής των Αγίων Τεσσαράκοντα Μαρτύρων Θεραπνών Σπάρτης)*. Διδ. Δι. Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων.

- Τριανταφυλλίδης, Μ. (2006). *Πανεπιστημιακές Παραδόσεις: Ο πρώτος δημοτικισμός*. Θεσσαλονίκη: Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης.
- Χονδρίδου, Στ. (2002). Συμβολή στη μελέτη της σχεδογραφίας τον 11ο αιώνα. *Σύμμεικτα* 15, 149-159.
- Χρυσαφίδης, Κ. (2000). *Βιωματική Επικοινωνιακή Διδασκαλία*. Αθήνα: Γκούτενμπεργκ.